

Joanna SONDEL-CEDARMAS 

Uniwersytet Jagielloński

joanna.sondel-cedarmas@uj.edu.pl

ROZLICZYĆ PRZESZŁOŚĆ?

O POZORNEJ DEFASZYZACJI WŁOCH W OKRESIE TRANSFORMACJI (1943-1948)

ABSTRACT **Reckoning With the Past? On the Illusory De-fascisation of Italy in the Period of Transformation (1943-1948)**

This chapter discusses de-fascisation process in Italy during the systemic transformation in 1943-1948. It will examine whether the national reconciliation policy pursued by the Alcide De Gasperi's governments in the second half of the 1940s contributed to the emergence of a societal vision of Mussolini's relatively mild dictatorship, which in turn made full reckoning with the fascist legacy impossible. More specifically, the chapter discusses the following issues: 1) illusory de-fascisation of Italy's administrative apparatus, 2) the Togliatti amnesty and the absence of Italian Nuremberg, 3) anti-fascist milieu narratives on fascism as a closed chapter in national history, and 4) the phenomenon of the renaissance of neo-fascist groups against the background explicit legal norms prohibiting practicing any form of apology for the Mussolini.

Keywords: systemic transformation, Italy, post-totalitarian society, de-fascisation

Słowa kluczowe: transformacja systemowa, Włochy, społeczeństwo posttotalitarne, defaszyzacja

WSTĘP

Po upadku dyktatury Benito Mussoliniego 25 lipca 1943 roku Włochy, podobnie jak inne kraje posttotalitarne, musiały przejść przez trudny okres transformacji systemowej oraz odbudować struktury społeczeństwa obywatelskiego, systemu wielopartyjnego i pluralizmu ideologicznego. Nie mniej istotne dla zbudowania nowego, demokratycznego ładu było „przepracowanie trudnej przeszłości” i rozliczenie win poprzedniego reżimu. Jak zauważył polski badacz społeczeństw posttotalitarnych Zdzisław Sadowski, proces transformacji zakłada nie tylko wyrugowanie zewnętrznych form polityczno-ustrojowych dawnego systemu (które we Włoszech rozpoczęło się od momentu zawieszenia broni 8 września 1943 roku i zakończyło wraz z referendum konstytucyjnym dotyczącym formy nowego państwa 2 czerwca 1946 roku oraz uchwaleniem nowej konstytucji 22 grudnia 1947 roku), ale także wszelkich jego pozostałości psychologicznych, strukturalnych, instytucjonalnych, społecznych i ekonomicznych¹. Nie było to zadanie proste, zważywszy, że ponad 20-letni okres reżimu Mussoliniego zmienił całą strukturę społeczną Włoch, wymienił elitę polityczną oraz praktycznie całą klasę kierowniczą wraz z aparatem administracyjnym, gospodarczym i warstwą kulturalną. Rządy okresu transformacji² chciały jak najszybciej odbudować instytucje państwowe, starając się jednocześnie doprowadzić do repacyfikacji społeczeństwa i zniwelować dawne podziały na antyfaszystów i zwolenników dyktatury duce.

Celem niniejszego artykułu będzie zbadanie, jak przebiegał proces defaszyzacji we Włoszech, począwszy od odwołania Mussoliniego w lipcu 1943 roku do wejścia w życie nowej konstytucji 1 stycznia 1948 roku. W szczególności będę starała się odpowiedzieć na pytanie, czy prowadzona w drugiej połowie lat 40. przez rządy Alcide De Gasperiego (od grudnia 1945 do sierpnia 1953 roku) polityka rekonyliacji narodowej przyczyniła się do wykształcenia się w społeczeństwie wizji stosunkowo łagodnej dyktatury Mussoliniego, uniemożliwiając dokonanie pełnego rozrachunku z faszystowskim dziedzictwem. W tym celu postaram się przeanalizować czynniki, które zdaniem współczesnych historyków odegrały znaczącą rolę w tym procesie, a mianowicie: 1) pozorną defaszyzację aparatu administracyjnego kraju, 2) amnestię Togliattiego i brak włoskiej Norimbergi, 3) interpretację faszystów przez środowiska antyfaszystowskie jako zamkniętego rozdziału w historii i 4) powstawanie ugrupowań neofaszystowskich, niezależnie od wyraźnych regulacji prawnych zabraniających uprawiania jakichkolwiek form apologii reżimu Mussoliniego. W mojej opinii pozorna defaszyzacja Włoch w okresie transformacji leży u źródeł trwałego podziału społeczeństwa na dwa przeciwstawne i zasadniczo wrogie obozy: centrolewicowy, związany z tradycją antyfaszystowskiego ruchu oporu, oraz prawicowy i skrajnie prawicowy, reprezentujące diametralnie różną ocenę

¹ Z. Sadowski, *Spółczesność posttotalitarne. Zarys problematyki rozwoju Polski w latach dziewięćdziesiątych*, „*Ekonomista. Czasopismo poświęcone nauce i potrzebom życia*” 1990, s. 797-811.

² Mam tutaj na myśli dwa rządy marszałka Pietra Badoglio (26 lipca 1943 – 6 czerwca 1944), trzy rządy Ivano Bonomio (18 czerwca 1944 – 12 czerwca 1945), rząd Ferruccio Parriego (21 czerwca – 10 grudnia 1945) i cztery pierwsze rządy Alcide de Gasperiego (10 grudnia 1945 – 12 maja 1948).

charakteru włoskiego faszyzmu. Wspomniana polaryzacja społeczeństwa uniemożliwia wypracowanie we Włoszech wspólnej pamięci faszyzmu i znajduje swoje odzwierciedlenie we współczesnych sporach politycznych oraz debatach historiograficznych.

POLITYKA CZARNEJ KRESKI? OD AKCJI *EPURAZIONE* DO POWSZECHNEJ AMNESTII TOGLIATTIEGO

Referendum konstytucyjne w dniu 2 czerwca 1946 roku oraz utworzenie republiki stanowiły symboliczny koniec trwającej przez ponad 20 lat dyktatury Benito Mussoliniego. Kolejne rządy okresu transformacji starały się budować instytucje nowego państwa w silnej opozycji do faszyzmu. Było to zadanie trudne do zrealizowania. W okresie ponad 20-letniej dyktatury wszystkie instytucje państwowe, szkolnictwo, uniwersytety, sądownictwo, a nawet prywatne przedsiębiorstwa, związki zawodowe czy nawet sport zostały poddane polityce przymusowej faszyzacji. Jak słusznie zauważył włoski historyk Francesco Filippi, w momencie odwołania Mussoliniego w lipcu 1943 roku dzieło faszyzacji społeczeństwa było praktycznie zakończone: wszyscy urzędnicy publiczni należeli do partii faszystowskiej (PNF), nauczyciele przysięgli wierność państwu-partii, związki zawodowe zastąpiono korporacjami faszystowskimi, towarzystwa zajmujące się organizacją wolnego czasu zostały wchłonięte przez faszystowskie organizacje, *nawet piłkarze byli przyzwyczajeni do wykonywania rzymskich pozdrowień przed rozpoczęciem meczy*³. W konsekwencji proces defaszyzacji, aczkolwiek rozpoczęty już przez aliantów w południowej części kraju w 1943 roku, przebiegał we Włoszech w sposób chaotyczny i powierzchowny, ograniczając się raczej do usuwania zewnętrznych śladów dyktatury Mussoliniego, bez podjęcia próby wprowadzenia gruntownych zmian w strukturze państwa.

Pierwszym aktem normatywnym w ramach tzw. akcji oczyszczanie (*epurazione*) była ustawa marszałka Pietra Badoglio z 6 sierpnia 1943 roku, która nakazywała zlikwidowanie partii faszystowskiej (PNF)⁴. Już wcześniej dekretem z 2 sierpnia 1943 roku (art. 3) usunięto słowo „faszystowski” z nazw instytucji publicznych. Różgi liktorskie, będące symbolem faszystowskiego reżimu, zostały usunięte z mundurów, zlikwidowano dawne pieczętiki oraz papier, a z biur pozdejmowano portrety Mussoliniego; paradoksalnie jednak nie podjęto kroków prawnych przeciwko osobom współpracującym z dawnym systemem. Praktycznie cały personel tworzący aparat faszystowskiego państwa został wchłonięty przez struktury państwa republikańskiego. Zdaniem Francesca Filippiego proces oczyszczania instytucji państwowych z funkcjonariuszy i urzędników faszystowskich został przeprowadzony bardzo pobieżnie, nawet w stosunku do osób,

³ F. Filippi, *Ma perché siamo ancora fascisti? Un conto rimasto aperto*, Torino 2020, s. 54.

⁴ *Regio Decreto legge* z 2 sierpnia 1943 r. nr 704 (*Soppressione del Partito nazionale fascista*, „Gazzetta Ufficiale” nr 108 z 5 sierpnia 1943 r.). Szerzej na ten temat akcji *epurazione* zob. H. Woller, *I conti con il fascismo. L'epurazione in Italia 1943-1948*, Bologna 1997; R. Palmer Domenico, *Processo ai fascisti*, Milano 1961.

które odegrały pierwszoplanową rolę w umacnianiu reżimu⁵. Większość prefektów, burmistrzów oraz kwestorów pozostała na swoich stanowiskach. Oficjalnie faszyzm potępiono w dekreście nr 159-44 z 27 lipca 1944 roku pt. *Norme contro il fascismo*⁶. Wspomniany dekret przewidywał karę dożywotniego więzienia dla członków faszystowskiego rządu i faszystowskich dygnitarzy (*gerarchi*), a w szczególnych przypadkach karę śmierci za przestępstwo kolaboracji z władzami Włoskiej Republiki Społecznej (RSI, 1943-1945). W tej regulacji po raz pierwszy we włoskim systemie prawnym faszyzm potraktowano jako przestępstwo. Karaniem winnych miał zająć się Wysoki Komisarz do spraw Oczyszczania (*Alto Commissario per l'Epurazione*), które to stanowisko objął liberał, były minister spraw zagranicznych i członek Komitetu Wyzwolenia Narodowego Carlo Sforza. Dekret nr 159-44 miał jednak bardzo ograniczony skutek. Jak podaje Gabriele Fornasari, na jego mocy pod koniec 1945 roku zostało skazanych około 6000 winnych współpracy z faszystowskim reżimem, w tym 250 na karę śmierci (jedynie w 91 przypadkach kara została wykonana). W sumie ponad 40 000 obywateli oskarżono o kolaboracjonizm z rządem Republiki Salò (RSI)⁷.

Odwrót od polityki represyjnej wobec faszystów nastąpił jednak już w czerwcu 1946 roku, po ogłoszeniu dekretu prezydenckiego o amnestii za zbrodnie popełnione w okresie okupacji nazifaszystowskiej w latach 1943-1945. Wraz ze wspomnianym dekretem prezydenta Republiki z 22 czerwca 1946 roku została ogłoszona tzw. amnestia Togliattiego (*amnistia Togliatti*), od nazwiska jej autora – ministra sprawiedliwości i sekretarza Włoskiej Partii Komunistycznej Palmira Togliattiego. W wyniku wspomnianej ustawy większość procesów przeciwko byłym faszystom została odwołana. Jak stwierdził Filippi, chociaż w północnej części kraju, która była szczególnie dotknięta uciskiem i aktami przemocy ze strony nazifaszystów w latach 1943-1945, amnestia Togliattiego wzbudziła oburzenie, w większej części Włoch została przyjęta z obojętnością lub nawet z ulgą jako powrót do normalności i zamknięcie bolesnego rozdziału w historii. W pewnych sytuacjach, zwłaszcza na południu Włoch, decyzja, żeby nie ścigać przestępców faszystowskich, uchroniła dużą część lokalnych elit politycznych czy administracyjnych przed konsekwencjami prawnymi⁸. W efekcie amnestia Togliattiego stała się emblematycznym przykładem braku rozliczenia z faszystowską przeszłością we Włoszech. W 1948 roku rząd wprowadził dodatkową amnestię w celu normalizacji sytuacji w administracji publicznej. I tak na mocy dekretu 48-48 przywrócono do pracy urzędników odsuniętych od wykonywania swoich funkcji na skutek wyroków za kolaboracjonizm. Dodatkowo w lutym 1948 roku prezydent Republiki Enrico De Nicola wydał dekret, którym rozszerzył amnestię wobec skazanych na karę do 3 lat pozbawienia wolności za przestępstwa polityczne. W konsekwencji, jak zauważył Filippi, na początku lat 50. we Włoszech bardzo niewielu winnych odbywało kary za przestępstwo

⁵ F. Filippi, *Ma perché siamo ancora fascisti...*, s. 43.

⁶ C. Pavone, *Alle origini della Repubblica. Scritti su fascismo, antifascismo e continuità dello Stato*, Torino 1995, s. 140.

⁷ G. Fornasari, *Giustizia di transizione e diritto penale*, Torino 2013, s. 21.

⁸ F. Filippi, *Ma perché siamo ancora fascisti...*, s. 52.

kolaboracji i ci nieliczni zostali objęci powszechną amnestią w 1953 roku, na mocy kolejnego dekretu prezydenta Republiki Luigiego Einaudiego nr 922-53⁹.

BRĄK WŁOSKIEJ NORYMBERGI

Po upadku faszyzmu Włosi, podobnie jak Niemcy i Japończycy, zostali postawieni przed koniecznością poniesienia odpowiedzialności za zbrodnie reżimu. W szczególności problem dotyczył postawienia przed międzynarodowym trybunałem wojskowych oskarżonych o przestępstwa wojenne. Należy pamiętać, że Włochy od wojny w Etiopii w 1936 roku aż do końca II wojny światowej były nie tylko mocarstwem posiadającym własne kolonie w Afryce, ale także okupującym znaczną część Bałkanów. Katalog zbrodni wojennych, o które zostali oskarżeni włoscy wojskowi, był długi. Wśród najcięższych zarzutów należy wymienić: 1) stosowanie – wbrew konwencji haskiej – gazów bojowych w stosunku do ludności lokalnej w Etiopii i Libii, 2) stworzenie obozów koncentracyjnych w Libii, przeznaczonych dla niechcącej się podporządkować ludność z Cyrenajki, a także w Erytrei i Somalii, 3) brutalna pacyfikacja ludności cywilnej w Jugosławii i Grecji, połączona z egzekucjami tamtejszych partyzantów i masowymi deportacjami tysięcy cywilów do obozów koncentracyjnych¹⁰. Jak oszacował włoski historyk Angelo Del Boca, liczba ofiar okupacji włoskiej w Libii wyniosła około 100 000, podczas gdy w Etiopii – zgodnie z wyliczeniami historyka Mattea Dominioniego – szacuje się ją na około 200-250 000 zabitych w latach wojny 1935-1936 i drugie tyle w latach okupacji 1936-1941¹¹. Jeśli chodzi o Bałkany, historyk Brunello Mantelli na podstawie badań przeprowadzonych w archiwum Narodów Zjednoczonych przez amerykańskiego dziennikarza Michaela Palumbo wskazał na 100 000 ofiar w Grecji i 250 000 w Jugosławii.

Chociaż alianci w latach 1945-1946 przeprowadzili serię procesów przeciwko włoskim zbrodniarzom wojskowym, spośród których kilku zostało skazanych na karę śmierci¹², Włochom, w odróżnieniu od pozostałych sprzymierzeńców z osi, udało się uniknąć ekstradycji winnych przestępstw wojennych, ponieważ zapewniono im prawie całkowitą bezkarność. Należy zaznaczyć, że w art. 29 porozumienia zawieszenia broni

⁹ Dekret nr 922-53 dotyczył wszystkich skazanych za „jakiekolwiek przestępstwo, z wyłączeniem przestępstw wojskowych i finansowych”. F. Filippi, *Ma perché siamo ancora fascisti...*, s. 88-89.

¹⁰ Największym włoskim obozem koncentracyjnym dla Słowian był utworzony w 1942 roku obóz na wyspie Rab (wł. Arbe), gdzie internowano około 10 000 cywilów Chorwatów, Słowenów i Żydów. Szerzej na ten temat zob. M. Cattaruzza, *L'Italia e il confine orientale. 1866-2006*, Bologna 2007; G. Oliva, *„Si ammazza troppo poco”. I crimini di guerra italiani 1940-1943*, Milano 2006.

¹¹ A. Del Boca, *I gas di Mussolini. Il fascismo e la guerra d'Etiopia*, Roma 1996 i A. Del Boca, *L'Africa nella coscienza degli italiani. Miti, memorie, errori, sconfitte*, Roma-Bari 1992, s. 113, a także M. Dominionio, *Il sistema di occupazione politico-militare dell'Etiopia*, [w:] Istituto Romano per la storia d'Italia dal fascismo alla Resistenza, *Politiche di occupazione dell'Italia fascista*, Milano 2008, s. 57.

¹² Najślynniejszym przypadkiem było skazanie na śmierć generała Nicola Belloma, który został oskarżony o zabicie w listopadzie 1941 roku dwóch wziętych do niewoli brytyjskich oficerów. Bollomo został rozstrzelany 11 września 1945 roku.

(tzw. *lungo armistizio*), podpisanego przez marszałka Pietra Badoglia 29 sierpnia 1943 roku, i art. 45 traktatu pokojowego z 10 lutego 1947 roku była wyraźnie mowa o przekazaniu winnych zbrodni wojennych narodom, które zwróciły się do Włoch o ich ekstradycję. Jak podaje Filippo Focardi, Jugosławia wskazała około 750 włoskich zbrodniarzy wojennych, Francja – 30, ZSRR – 12, a Etiopia – 10 (na liście o ekstradycję figurowały m.in. nazwiska marszałka Pietra Badoglia oraz marszałka Rodolfa Grazianiego). Do tego doliczyć należy około 800 wojskowych włoskich wezwanych zarówno w kategorii bezpośrednich sprawców, jak i świadków wydarzeń. W rzeczywistości tylko nieliczna grupa zaaresztowanych po zawieszeniu broni we wrześniu 1943 roku na terytorium Jugosławii, Grecji i Albanii oraz tych, którzy wpadli w ręce Rosjan zimą 1942/1943, została postawiona przez sądem¹³.

Oficjalne stanowisko rządu włoskiego w sprawie sądenia „przestępstw przeciwko pokojowi” i „przestępstw przeciwko ludzkości”, przewidzianych przez Międzynarodowy Trybunał Wojskowy w Norymberdze, sprecyzowano już latem 1945 roku. Zdaniem ekspertów Ministerstwa Spraw Zagranicznych pierwsza kategoria nie mogła być stosowana do Włochów, podczas gdy druga mogła mieć zastosowanie tylko w odniesieniu do Mussoliniego i jego najbliższych współpracowników, którzy zostali już wcześniej ukarani przez naród włoski. Jak słusznie zauważył Focardi, wspomniana linia obrony opierała się na fakcie, że chociaż Włochy we wrześniu 1943 roku znalazły się częściowo pod okupacją aliancką jako „zwyciężone wrogie państwo” i jako takie podlegały warunkom zawieszenia broni, to zachowały swój legalny rząd, który po wypowiedzeniu wojny Niemcom w październiku 1943 roku został uznany przez aliantów za sprzymierzony. Powstała w ten sposób złożona sytuacja, która dała włoskiemu rządowi pewne pole manewru. Warto zaznaczyć, że wśród oskarżonych figurowały osobistości z najbliższego otoczenia króla Wiktora Emanuela III, jak generałowie Vittorio Ambrosio i Mario Roatta, byli komendanci drugiej armii włoskiej w Jugosławii. Żeby uniknąć ich ekstradycji, rząd marszałka Badoglia już na przełomie października-listopada 1943 roku starał się wypracować odpowiedni *modus operandi*. Na polecenie sekretarza Renata Prunasa funkcjonariusze Ministerstwa Spraw Zagranicznych już na wiosnę 1944 roku zaczęli kompletować dokumentację mającą na celu oczyszczenie z ewentualnych zarzutów potencjalnych włoskich zbrodniarzy wojennych w związku z ich działalnością na terytorium Jugosławii. Zgromadzony materiał miał być przesłany rządowi Stanów Zjednoczonych, Wielkiej Brytanii i Francji. We wspomnianym *dossier* wyraźnie podkreślono, że wojskowi w czasie okupacji obcych terytoriów nigdy nie pogwałcili międzynarodowych konwencji. Pojedyncze przypadki ich naruszenia były wynikiem barbarzyńskich działań „partyzantki komunistycznej” i chorwackich „ustasza”, którzy w odróżnieniu od „dobrych i pokojowo nastawionych żołnierzy włoskich” dopuszczali się licznych gwałtów na ludności tubylczej. Ekspertci Ministerstwa Wojny oraz Spraw Zagranicznych wskazali w szczególności na cztery przesłanki, które mogły uchronić potencjalnych zbrodniarzy wojennych przed pociągnięciem ich do odpowiedzialności prawnej: 1) prawo do sądenia przestępców wojennych przez włoskie sądy, 2) „humanitarny

¹³ Zob. F. Focardi, *Nel cantiere della memoria. Fascismo, Resistenza, Shoah, Foibe*, Roma 2020, s. 95-114.

charakter” włoskiej okupacji i zasługi w chronieniu lokalnej ludności cywilnej, 3) odróżnienie postępowania Włochów od brutalnej okupacji ze strony byłych sprzymierzeńców hitlerowskich, a także wykazanie roli Włoch w walce przeciwko Trzeciej Rzeszy od momentu zawieszenia broni 8 września 1943 roku oraz 4) przerzucenie win za wprowadzenie bardziej brutalnych metod okupacji na ruch oporu w krajach okupowanych (przede wszystkim partyzantów jugosłowiańskich). Jak wykazał Focardi, wspomniany sposób obrony wpisał się w narrację faszyzmu rozwijaną w okresie powojennym, przyczyniając się do stworzenia mitu „dobrych Włochów” (*Italiani brava gente*) oraz wizji łagodnej okupacji włoskiej w porównaniu z hitlerowskim okupantem¹⁴.

USTAWODAWSTWO PRZECIWKO APOLOGII FASZYZMU A ODRADZANIE SIĘ UGRUPOWAŃ POSTFASZYSTOWSKICH W REPUBLIKAŃSKICH WŁOSZECH

Wyrazem zamiaru budowania nowego ładu instytucyjnego i politycznego w silnej opozycji do faszyzmu był zakaz tworzenia w jakiegokolwiek formie rozwiązanej partii faszystowskiej, który pojawił się w artykule XII postanowień końcowych Konstytucji Republiki Włoskiej, przyjętej przez Zgromadzenie Konstytucyjne w dniu 22 grudnia 1947 roku. Wspomniany zapis wprowadzał karę pozbawienia czynnych i biernych praw wyborczych na okres pięciu lat dla byłych dygnitarzy (*gerarchów*) faszystowskich. Zakaz publicznego propagowania faszyzmu wzmocniła jeszcze dodatkowo tzw. *legge Scelba*, od nazwiska jej autora, ministra spraw wewnętrznych, Maria Scelby. Wspomniana ustawa z 20 czerwca 1952 roku, która miała na celu przeciwdziałanie szerzeniu się zjawiska neofaszyzmu we Włoszech, wprowadzała kary za wszelkie formy apologii reżimu Mussoliniego, w szczególności dla osób, które publicznie wychwalały faszyzm, jego przedstawicieli, zasady, metody i działalność oraz cele antydemokratyczne¹⁵.

Niezależnie jednak od wspomnianych regulacji prawnych niezwykle tolerancyjna polityka republikańskich rządów wobec osobistości związanych z dawnym reżimem umożliwiła pojawianie się na scenie politycznej ugrupowań, które w sposób mniej lub bardziej jawny nawiązywały do tradycji i ideologii faszystowskiej. Już w latach 1945-1946 powstały pierwsze organizacje neofaszystowskie, jak ugrupowanie *Fronte dell'Uomo Qualunque* (działające w latach 1945-1948), a także utworzona w 1946 roku z inicjatywy byłych dygnitarzy Włoskiej Republiki Społecznej – Giorgia Almirante-go, Pina Romualdiego, Artura Micheliniego i Augusta De Marsanicha – partia Włoski Ruch Społeczny (*Movimento Sociale Italiano, MSI*), która funkcjonowała legalnie na włoskiej scenie politycznej do końca I Republiki w 1994 roku. Symbolem MSI była trój kolorowa włoska flaga w kształcie płomienia nad katafalkiem, uosabiająca Feniksa

¹⁴ *Tamże*.

¹⁵ W *Legge Scelba* pojawił się następujący zapis: „ten kto słowami, gestami lub innymi czynami będzie odwoływał się do tradycji rozwiązanej partii faszystowskiej, będzie podlegał karze do 3 miesięcy pozbawienia wolności lub karze pieniężnej do 50 lirów”. Cyt. za F. Filippi, *Ma perché siamo ancora fascisti...*, s. 91.

unoszącego się z popiołów Mussoliniego. Zewnętrznym objawem jawnego nawiązywania do tradycji faszystowskiej przez to ugrupowanie było organizowanie każdego roku w dniu 28 października wieców dla upamiętnienia marszu na Rzym, używanie typowo faszystowskiego zwrotu „*camerata*”, rzymskiego pozdrowienia oraz śpiewanie faszystowskich pieśni. Na poziomie ideologicznym Włoski Ruch Społeczny nawiązywał do programu Faszystowskiej Partii Republikańskiej, przyjętego na kongresie w Weronie w listopadzie 1943 roku, który starał się przywrócić faszyzm w jego pierwotnej postaci jako ruch republikańsko-rewolucyjny i pod względem ideologicznym odznaczał się skrajnym antykomunizmem. Owa *największa partia o nostalgiiach faszystowskich w całej Europie* była dość złożonym zjawiskiem¹⁶. Jej zadeklarowane i akcentowane poparcie dla polityki reżimu Mussoliniego (w szczególności w jego schyłkowym okresie z lat 1943-1945), które stanowiło źródło tożsamości partii i element wewnętrznie spajający, stało się jednocześnie przyczyną jej izolacji na scenie politycznej I Republiki¹⁷. Jak zaznaczył włoski politolog, główny ideolog Nowej Prawicy, a w latach 70. aktywny członek MSI Marco Tarchi, *kontaminacja MSI z pamięcią faszyzmu, otaczające to ugrupowanie zastłżona opinia „nostalgików” – działały jak hamulec, skutecznie blokując wszelkie możliwe bardziej trwałe koalicje*¹⁸.

Chociaż już od lat 50. kolejni sekretarze MSI – Augusto De Mersanich oraz Arturo Michelini – podejmowali próby jej legitymizacji, „włączenia w system”, lansując przede wszystkim strategię porozumienia z innymi ugrupowaniami prawicowymi, w szczególności z Chrześcijańską Demokracją w celu przeciwstawienia się wpływowi komunistów i niedopuszczenia ich do rządów we Włoszech (czego najwyraźniejszym przykładem była tzw. operacja Sturzo w 1952 roku), Włoski Ruch Społeczny aż do końca lat 70. nie był brany pod uwagę przy budowaniu jakichkolwiek sojuszy partyjnych. Dopiero z początkiem lat 80. dzięki konsekwentnie prowadzonej polityce ówczesnego sekretarza MSI, Giorgia Almirantego, starającego się przedstawiać partię jako ugrupowanie konserwatywne, przywiązane do tradycyjnych wartości, a jednocześnie „ruch siły i porządku”, potępiający przestępczość zorganizowaną, a w szczególności mafię, MSI uzyskał legitymizację polityczną. Zdecydowanie przyczyniła się do tego otwarta polityka Włoskiej Partii Socjalistycznej (PSI). W 1983 roku lider PSI Bettino Craxi, tworząc swój rząd, jako pierwszy premier w historii powojennych Włoch, konsultował jego skład z przedstawicielami MSI oraz publicznie potępił izolację tego ugrupowania na włoskiej scenie politycznej. Podobnie też w maju 1985 roku związany z socjalistami prezydent Sandro Pertini spotkał się z Giorgiem Almirantem, żeby przedyskutować problemy polityczne współczesnych Włoch. Przykładem polityki otwarcia w stosunku do MSI, jaka charakteryzowała Włoską Partię Socjalistyczną, było także poświęcenie w 1986 roku – pomimo protestów środowisk antyfaszystowskich – jednej z sekcji

¹⁶ M. Tarchi, *Esuli in patria. I fascisti nell'Italia repubblicana*, Parma 1995, s. 5.

¹⁷ Szerzej na ten temat zob. P. Ignazi, *Il polo escluso. Profilo storico del Movimento Sociale Italiano*, Bologna 1989; P. Ignazi, *Postfascisti? Dal Movimento sociale italiano ad Alleanza Nazionale*, Bologna 1994; G. Parlato, *Fascisti senza Mussolini. Le origini del neofascismo in Italia, 1943-1948*, Bologna 2006.

¹⁸ M. Tarchi, *L'eredità del fascismo e la demolizione dell'avversario*, [w:] A. Ventrone (red.), *L'ossessione del nemico. Memorie divise nella storia della Repubblica*, Roma 2006, s. 119.

muzeum historycznego w miasteczku Frosinone marszałkowi Rodolfo Grazianiemu, byłemu generalnemu gubernatorowi i wicekrólowi Etiopii, który wsławił się m.in. brutalną pacyfikacją plemion tubylczych, połączoną z użyciem broni chemicznej i tworzeniem obozów koncentracyjnych w Libii, Cyrenajce i Etiopii.

FASZYZM JAKO ZAMKNIĘTY ROZDZIAŁ W HISTORII WŁOSKICH ANTYFASZYSTÓW I KONCEPCJA NIEPEŁNEGO TOTALITARYZMU RENZA DE FELICE

Dość szybko po upadku dyktatury Mussoliniego w środowiskach antyfaszystowskich wykształciła się tendencja do minimalizowania znaczenia faszyzmu w historii Włoch. Bardzo znacząca w tym sensie była wypowiedź ówczesnego lidera Włoskiej Partii Komunistycznej Palmira Togliattiego, który stwierdził, że *faszyzm nie mógł skorumpować ducha włoskiego społeczeństwa, ponieważ dyktatura Mussoliniego była sprzeczna z mocno zakorzenioną tradycją obywatelską Włoch*¹⁹. W podobny sposób o faszyzmie wypowiadali się inni ważni przedstawiciele opozycji antyfaszystowskiej, jak liberalny senator, filozof i historyk kultury Benedetto Croce, który określił dyktaturę Mussoliniego jako *wypadek w historii*, czy związany z Partią Czynu wybitny filozof polityki Norberto Bobbio, podkreślający, że faszyzm nie wypracował żadnej kultury politycznej i był jedynie *ideologią negacji*²⁰. Należy zaznaczyć, że forsowana przez koła antyfaszystowskie tendencja do przedstawiania faszyzmu jako „zamkniętego rozdziału w historii” doprowadziła już w latach 50. do ugruntowania się, głównie w środowiskach konserwatywnych, wizji stosunkowo łagodnej dyktatury, pozbawionej cech totalitarnych i zasadniczo odmiennej od reżimu Hitlera czy Stalina²¹. Zdaniem włoskiej historyk Cristiny Baldassini ta polityka doprowadziła do powstania w latach 50. we Włoszech tzw. pamięci pobłażliwej (*memoria indulgente*). Taka interpretacja, zapoczątkowana m.in. przez dziennikarza i jednego z wybitniejszych przedstawicieli świata kultury faszystowskiej Indra Montanelliego, który w książce *Il buonuomo Mussolini* w 1947 roku stwierdził m.in., że *państwo policyjne duce ograniczyło się do wypędzenia kilkuset antyfaszystów*, została następnie ugruntowana przez Hannah Arendt w studium *Korzenie totalitaryzmu* w 1951 roku.

W drugiej połowie lat 60. przyjęła się nowa interpretacja faszyzmu we włoskiej historiografii. Historycy jak Renzo De Felice, Roberto Aquarone i Piero Melograni, pozostając pod wyraźnym wpływem interpretacji Hannah Arendt, starali się negować totalitarny charakter reżimu Mussoliniego. W szczególności studia De Felicego, który w 1968 roku określił faszyzm jako *stary reżim tradycjonalistyczny, w czarnej koszuli*,

¹⁹ Cyt. za F. Focardi, *Italy's Fascist Past. A Difficult Reckoning*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 2018, vol. 40, nr 3, s. 25-27.

²⁰ C. Baldassini, *L'ombra di Mussolini. L'Italia moderata e la memoria del fascismo (1945-1960)*, Soveria Mannelli 2008.

²¹ Szerzej na ten temat zob. A. Mattioli, „Viva Mussolini!“. *La guerra della memoria nell'Italia di Berlusconi, Bossi, Fini*, Milano 2011, s. 46-47.

który przeszedł szereg transformacji w kierunku autorytarnym²², i starał się akcentować różnice pomiędzy nazistowskimi Niemcami oraz faszystowskimi Włochami, zdaniem współczesnych badaczy przyczynił się do rozwoju rewizjonizmu historycznego w latach 80.²³ Chociaż De Felice począwszy od słynnej *Intervista sul fascismo* w 1975 roku nie podważał już totalitarnego charakteru reżimu Mussoliniego w latach 1925-1945, to jednak podkreślając brak istnienia ideologii antysemickiej we włoskim faszyzmie, wpisując wprowadzenie ustaw rasistowskich w 1938 roku w politykę zbliżenia z Niemcami hitlerowskimi, a także wskazując na brak stosowania masowego terroru wobec przeciwników politycznych, wykazywał niekompletny charakter włoskiej wersji totalitaryzmu w porównaniu z nazizmem i stalinizmem²⁴.

Warto zauważyć, że interpretacja faszyzmu De Felicego jako „totalitaryzmu niepełnego” została skrytykowana przez środowiska antyfaszystowskie za „próbę rehabilitacji reżimu Mussoliniego”. Jak stwierdził historyk z Turynu Brunello Mantelli, stanowiła ona *próbę złagodzenia zjawiska faszyzmu poprzez porównanie*. Podobnie też zdaniem szwajcarskiego historyka Arama Mattioliego De Felice, przedstawiając dyktaturę Mussoliniego jako reżim nieszczerólnie represyjny, nieporównywalny z Trzecią Rzeszą, pomijał zupełnie realia brutalnej wojny kolonialnej w Etiopii oraz krwawej okupacji Libii, Etiopii i Bałkanów, a także fakt, że Włochy stały się w drugiej połowie lat 30. najwierniejszym sprzymierzeńcem Hitlera i po utworzeniu Włoskiej Republiki Społecznej jesienią 1943 roku pomagały aktywnie w Holokauście, wysyłając do nazistowskich obozów zagłady ponad 8500 Żydów włoskich.

Interpretacja faszyzmu jako stosunkowo łagodnej dyktatury rozpowszechniła się na jeszcze większą skalę w społeczeństwie włoskim w okresie II Republiki, w szczególności po włączeniu Sojuszu Narodowego (Alleanza Nazionale, AN), ugrupowania powstałego po rozłamie w MSI, do centroprawicowej koalicji rządowej premiera Silvia Berlusconiego w 1994 roku. Na przełomie XX i XXI wieku wizja faszyzmu jako „operetkowej dyktatury”, niekrwawej, zasadniczo różnej od reżimu Stalina i Hitlera przyjęła się nie tylko w środowiskach neofaszystowskich i postfaszystowskich, ale także wśród zwolenników partii Silvia Berlusconiego. W 80. rocznicę marszu na Rzym w 2002 roku wicepremier i lider AN Gianfranco Fini podczas wizyty w Izraelu stwierdził, że faszyzm nigdy nie stosował terroru, żeby zapewnić sobie masowe poparcie społeczeństwa, a wywodzący się z tej samej partii wicemarszałek senatu Domenico Fisichella zaliczył dyktaturę Mussoliniego do

²² Taką interpretację można odnaleźć we wczesnych studiach De Felicego poświęconych faszyzmowi, a w szczególności w *Storia degli ebrei italiani sotto il fascismo* z 1961 roku oraz w pierwszych trzech tomach biografii Mussoliniego, opublikowanych w latach 1965-1968. Zob. R. De Felice, *Mussolini il rivoluzionario 1883-1920*, Torino 1965; R. De Felice, *Mussolini il fascista*, vol. 1: *La conquista del potere 1921-1925*, Torino 1966 i R. De Felice, *Mussolini il fascista*, vol. 2: *L'organizzazione dello Stato fascista 1925-1929*, Torino 1968.

²³ Zob. B. Mantelli, *Fascismus, Geschichte Italiens, Selbstverständnis der Republik. Kritische Anmerkungen zur jüngsten Debatte über die Beziehung von Geschichte und Gegenwart*, [w:] Ch. Dipper, R. Hudemann, J. Petersen (red.), *Faschismus und Faschismen im Vergleich. Wolfgang Schieder zum 60. Geburtstag*, Vierow bei Greifswald 1998, s. 99 i A. Mattioli, „Viva Mussolini!?”

²⁴ Szerzej na ten temat zob. J. Sondel-Cedarmas, *Retroaktywna „defaszycyzacja faszyzmu” w interpretacji Emilio Gentilego*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 2017, vol. 39, nr 1, s. 130.

systemów autorytarnych. Jak zauważył angielski historyk Paul Ginsborg, z początkiem nowego stulecia w dyskursie politycznym włoskiej centroprawicy faszyzm nie był już przedstawiany w szczególnie negatywnym świetle. Wyraźnym przejawem tego zjawiska była wypowiedź ówczesnego premiera Silvia Berlusconi, który w 2003 roku stwierdził, że faszyzm był *dyktaturą umiarkowaną, która nikogo nie zabiła*. Zgodnie z tą interpretacją znakomita większość Włochów była zdania, że *Mussolini został wprowadzony w błąd przez Hitlera i faszyzm obrał zły kierunek dopiero w 1938 roku, kiedy wprowadził ustawy rasistowskie*²⁵. Takie postrzeganie faszyzmu w społeczeństwie na początku XXI wieku potwierdził również sondaż przeprowadzony w 2001 roku. Jak wykazał politolog Piero Ignazi, w odpowiedzi na pytanie, czy reżim faszystowski można uznać za totalitarny, aż 22,4% umieszczało go wśród systemów autorytarnych, 5% uważało za reakcję na zagrożenie komunistyczne, natomiast jedynie 38,1% ankietowanych definiowało dyktaturę Mussoliniego jako dość brutalną²⁶.

PRÓBY REHABILITACJI FASZYZMU PRZEZ ŚRODOWISKA SKRAJNIE PRAWICOWE W OKRESIE II REPUBLIKI

Po upadku I Republiki pod wpływem rozwijanej przez włoską prawicę narracji historycznej w debacie publicznej pojawiły się hasła repacyfikacji i pojednania pomiędzy dwoma tradycyjnie przeciwnymi częściami włoskiego społeczeństwa – faszystami i antyfaszystami – w celu zbudowania „wspólnej pamięci” faszyzmu²⁷. W latach 1993-1995 politycy skrajnie prawicowi próbowali wyrzucić presję na ówczesnego prezydenta Republiki Oscara Luigię Scalfara, żeby poparał postulat „zakończenia dramatycznych podziałów społeczeństwa włoskiego” z okresu wojny cywilnej lat 1943-1945. Głównym promotorem owej polityki rekonyliacji był lider AN Gianfranco Fini, który w 1994 roku na łamach dziennika „Corriere della Sera” potępił wszystkie systemy totalitarne i wyraził życzenie, żeby święto wyzwolenia Włoch spod jarzma faszyzmu (*Festa della liberazione*), obchodzone 25 kwietnia, przybrało charakter antytotitarny, a nie jedynie antyfaszystowski. Wyrazem tej tendencji było m.in. ustanowienie dwóch nowych świąt państwowych z inicjatywy partii prawicowych: Dnia Pamięci (*Giorno del Ricordo*), obchodzonego 10 lutego dla uczczenia pamięci ofiar *foibe* oraz Włochów wydalonych z Istrii i Dalmacji (ustawa nr 92 przygotowana przez AN), oraz Dnia Wolności (*Giorno della libertà*), ustanowionego przez parlament, według projektu Forza Italia, 9 listopada w rocznicę zburzenia muru berlińskiego w celu upamiętnienia *tragicznych skutków wszystkich totalitaryzmów*²⁸. W 2003 roku senatorzy AN przygotowali także projekt ustawy mającej na celu zrównać status byłych bojowników Włoskiej

²⁵ P. Ginsborg, *Berlusconi. Ambizioni patrimoniali in una democrazia mediatica*, Torino 2003, s. 137-138.

²⁶ P. Ignazi, *Extreme Right Parties in Western Europe*, Oxford 2003, s. 51.

²⁷ F. Focardi, *Il passato conteso. Transizione politica e guerra della memoria in Italia dalla crisi della prima Repubblica ad oggi*, [w:] F. Focardi, B. Groppo (red.), *L'Europa e le sue memorie. Politiche e culture del ricordo dopo il 1989*, Roma 2013, s. 60-61.

²⁸ F. Focardi, *Il passato conteso...*, s. 62.

Republiki Społecznej z walczącymi o wyzwolenie Włoch partyzantami, który jednak nie został przyjęty w parlamencie, podobnie zresztą jak wysunięty przez Popolo della Libertà w 2008 roku projekt stworzenia nowego odznaczenia (*Ordine del Tricolore*) dla wszystkich Włochów biorących udział w II wojnie światowej.

W ostatnim dziesięcioleciu w środowiskach prawicowych coraz wyraźniej możemy zaobserwować tendencję do przedstawiania faszyzmu jako zamkniętego rozdziału w historii połączoną z próbą jego rehabilitacji. Wyraźnie przyczyniła się do tego narracja rozwijana przez ugrupowanie Fratelli d'Italia, które pojawiło się na scenie politycznej w grudniu 2012 roku²⁹. Partia, używająca początkowo nazwy Fratelli d'Italia – Alleanza Nazionale, od samego początku podkreślała swoje związki historyczne z partią Movimento Sociale Italiano – Destra Nazionale oraz Alleanza Nazionale³⁰. Jak zauważył Piero Ignazi, główne punkty programowe tej partii, jak дума narodowa, która przybiera nieraz charakter nacjonalistyczny, aktywna rola państwa w gospodarce, uwrażliwienie na problemy Południa Włoch oraz prawa socjalne, odnoszą się do tej właśnie kultury politycznej³¹. Do tradycji neofaszystowskich nawiązuje też logo partii, na którym widnieje trójkolorowy ogień, przypominający historyczny symbol Movimento Sociale Italiano³². Aktualna liderka partii Giorgia Meloni (ur. w 1977 roku), chociaż jak zadeklarowała wielokrotnie, *ze względu na datę urodzenia nigdy nie była faszystką*³³, w czasie swoich wystąpień chętnie cytuje słowa Giorgia Almirantego, a także nawiązując do postulatów Gianfranca Finiego z 1994 roku, proponuje zastąpić święto 25 kwietnia inną rocznicą, *mniej dzielącą Włochów*³⁴. Wiele kontrowersji wzbudziło

²⁹ Wielu z czołowych przedstawicieli tej partii, łącznie z liderką Giorgią Meloni, wywodzi się z działającej przy MSI neofaszystowskiej młodzieżówki Fronte della Gioventù. Zob. F. Boezi, *Così la Meloni ha evitato la scomparsa della destra italiana*, „Il Giornale” 2020, 26 VI, [online] <https://www.ilgiornale.it/news/cos-meloni-ha-evitato-scomparsa-destra-italiana-1872897.html>, 15 IX 2020.

³⁰ R. Chiarini, *La Destra italiana. Il paradosso di un'identità illegittima*, „Storia contemporanea” 1991, vol. 185, s. 584-585.

³¹ P. Ignazi, *Qualcosa di nuovo, a destra. Dal declino di Berlusconi all'ascesa di Meloni*, „La Repubblica” 2020, 8 I, s. 34.

³² Od lutego 2014 do 3 grudnia 2017 roku partia nosiła oficjalną nazwę Fratelli d'Italia – Alleanza Nazionale. Na drugim kongresie w 2017 roku zmodyfikowano symbol partii: pozostał biało-czerwono-zielony ogień z napisem MSI, natomiast zostały wyeliminowane wszelkie odwołania do AN. Zob. M. Rebotti, *Meloni cancella AN dal simbolo. „Non siamo più solo il partito della destra”. Ma resta la fiamma missina*, „Corriere della sera” 2017, 4 XII, [online] https://www.corriere.it/politica/cards/fiamma-disegno-almirante-nuovo-logo-fratelli-d-italia/via-an-piu-fiamma-simbolo-fratelli-d-italia_principale.shtml, 12 VII 2020.

³³ P. Battista, *Lavacri e nostalgie gli Msi e i conti con il passato mai fatto del tutto*, „Corriere della sera” 2016, 22 III, [online] https://www.corriere.it/politica/16_marzo_22/lavacri-nostalgie-ex-msi-conti-mai-fatti-tutto-il-fascismo-168974dc-efa6-11e5-9957-88f22239b898.shtml, 2 VII 2020.

³⁴ Z okazji obchodów 25 kwietnia w 2020 roku Meloni zaproponowała zamienić je w święto upamiętnienia ofiar wszystkich wojen oraz epidemii koronawirusa Covid 19. Zob. *Polemica sul 25 aprile, Fratelli d'Italia: „Ricordiamo i caduti di tutte le guerre e del Covid, la canzone del Piave al posto di Bella ciao”*, „La Repubblica” 2020, 18 IV, [online] https://www.repubblica.it/politica/2020/04/18/news/fratelli_d_italia_sul_25_aprile_ricordiamo_i_caduti_di_tutte_le_guerre_e_del_covid_la_canzone_del_piave_al_posto_di_bella-254391375/, 2 VII 2020.

też jej wystąpienie, w którym porównała Mussoliniego do Fidela Castro, podkreślając, że faszystowski duce zrobił też „rzeczy dobre”, a za godne potępienia można uznać jedynie wprowadzenie systemu autorytarnego oraz niektóre posunięcia, jak ustawy rasistowskie oraz wciągnięcie Włoch do wojny³⁵. W 2017 roku Meloni ostro skrytykowała projekt ustawy, który miał wprowadzić nowy artykuł do włoskiego kodeksu karnego (art. 293-bis), penalizujący propagowanie wyobrażeń i treści właściwych partii faszystowskiej i NSDAP (*legge Fiano*).

Należy zaznaczyć, że projekt przygotowany przez posła Partii Demokratycznej Emanuele Fiano przewidywał karę od sześciu miesięcy do dwóch lat pozbawienia wolności za wszelkie przejawy apologii reżimów niedemokratycznych, w tym używanie symboli odwołujących się do narodowego socjalizmu i włoskiego faszyzmu, łącznie z faszystowskim powitaniem (*saluto romano*), używaniem faszystowskich sloganów i sprzedażą gadżetów (jak np. podobizn dyktatorów)³⁶. Oprócz FdI przeciwko przyjęciu *legge Fiano* w Izbie Deputowanych głosowali deputowani Ligi (Północnej), Forza Italia, a także część posłów Ruchu Pięciu Gwiazd. Ze względu na rozwiązanie parlamentu w grudniu 2017 roku i przedterminowe wybory w lutym 2018 roku, jak dotąd, projekt ustawy nie został poddany pod głosowanie w Senacie.

KILKA REFLEKSJI NA ZAKOŃCZENIE

Współcześni historycy (Filippo Focardi, Mario Isnenghi, Enzo Collotti, Giulia Albanese) zwracają uwagę na to, że społeczeństwo włoskie nie rozliczyło się dotąd z dziedzictwem faszystowskim. W odróżnieniu od Niemiec Włosi nie chcieli zmierzyć się ze swoją trudną przeszłością i w rezultacie nie udało im się zbudować wspólnej pamięci faszyzmu, pozostali silnie spolaryzowani na środowiska centrolewicowe, tradycyjnie antyfaszystowskie i centro- oraz skrajnie prawicowe starające się wybielić dyktaturę faszystowskiego duce. Podczas gdy ugrupowania skrajnie prawicowe (MSI, AN, FdI), zgodnie z zainaugurowaną w latach 90. XX wieku polityką rewizjonizmu historycznego, starają się zrehabilitować reżim Mussoliniego, forsując jego postrzeganie jako dyktatury nieszczególnie represyjnej, przede wszystkim w porównaniu z Trzecią Rzeszą Adolfa Hitlera, środowiska antyfaszystowskie, o proveniencji centrolewicowej, uważają reżim stworzony przez duce za totalitarny, winny brutalnej kolonizacji Libii, Etiopii i Bałkanów, prześladowań przeciwników politycznych, a także deportacji 8500 włoskich Żydów do nazistowskich obozów zagłady w latach 1943-1945.

O istnieniu dwóch, diametralnie odmiennych pamięci faszyzmu świadczą debaty publiczne, które pojawiły się w ostatnich latach na łamach gazet, jak np.: tocząca się od 2014 do 2017 roku dyskusja wokół projektu utworzenia muzeum historii faszyzmu

³⁵ Meloni(AN): „Mussolini come Castro” *E i giovani di Polo e Unione si dividono*, „Corriere della sera” 2008, 9 XII, [online] https://www.pressreader.com/italy/corriere-della-sera/20061209/281930243491674_2_VII_2020.

³⁶ Zob. *Cosa dice la legge contro l'apologia del fascismo*, „Il Post” 2017, 13 IX, [online] <https://www.ilpost.it/2017/09/13/camera-approvato-apologia-fascismo/>, 10 XI 2020.

w rodzinnej miejscowości Benita Mussoliniego Predappio, które w opinii historyków i publicystów centrolewicowych mogłoby przerodzić się w miejsce pielgrzymek nostalgików i prawicowych ekstremistów, polemika związana z wybudowaniem mauzoleum marszałkowi Grazianiemu w Affile w 2017 roku czy dyskusje wokół prób dedykowania przez skrajnie prawicowe administracje samorządowe (przede wszystkim związane z FdI) ulic i placów we Włoszech dygnitarzom faszystowskim³⁷.

W mojej opinii należy wskazać na kilka przyczyn polaryzacji pamięci faszyzmu we Włoszech, które mają swoje źródła w okresie transformacji systemowej lat 1943-1948:

- 1) Jak słusznie zauważył Emilio Gentile, tendencja historiografii antyfaszystowskiej w okresie powojennym do bagatelizowania znaczenia reżimu Mussoliniego w historii politycznej i społecznej Włoch, wzmocniona koncepcją „niepełnego totalitaryzmu” De Felicego, doprowadziła do powstania zjawiska „banalizacji faszyzmu” oraz „retrospektywnej defaszycacji reżimu Mussoliniego” z początkiem XXI wieku. Trudno nie zgodzić się z opinią Gentilego, że „defaszycacja wsteczna faszyzmu” objawia się w obecnej zarówno we współczesnej historiografii, jak i w publicznej debacie tendencji do pozbawiania reżimu Mussoliniego jego atrybutów historycznych jako systemu totalitarnego i przedstawiania go jako dyktatury autorytarnej typu tradycjonalistycznego, tzn. personalnej dyktatury duce stworzonej w oparciu o tradycyjne elity³⁸;
- 2) Wspomniana narracja historyczna „faszyzmu z ludzką twarzą” oraz „mit dobrzych Włochów” (*Italiani brava gente*), mające swoje źródła w polityce włoskich władz chcących uniknąć postawienia przed międzynarodowym trybunałem włoskich zbrodniarzy wojennych w latach 1945-1946, sprawiły, że włoskie społeczeństwo ma tendencję do „autorozgrzeszenia się” za okres faszyzmu³⁹;
- 3) Brak rozliczenia win dawnego reżimu w wyniku amnestii Togliattiego i przyzwolenie na odradzanie się począwszy od 1945 roku ugrupowań post- i neofaszystowskich, wbrew wyraźnym zapisom w konstytucji, legitymizują na scenie politycznej działalność ugrupowań skrajnie prawicowych, odwołujących się do tradycji faszyzmu, jak Fratelli d'Italia, CasaPound czy Forza Nuova.

BIBLIOGRAFIA

- Baldassini C., *L'ombra di Mussolini. L'Italia moderata e la memoria del fascismo (1945-1960)*, Soveria Mannelli 2008.
- Battista P., *Lavacri e nostalgie gli Msi e i conti con il passato mai fatto del tutto*, „Corriere della sera” 2016, 22 III, [online] https://www.corriere.it/politica/16_marzo_22/lavacri-nostalgie-ex-msi-conti-mai-fatti-tutto-il-fascismo-168974dc-efa6-11e5-9957-88f22239b898.shtml.

³⁷ Zob. J. Sondel-Cedarmas, „Kłopotliwe dziedzictwo” Predappio. Konflikt pamięci a konstruowanie narracji europejskiego miasta, „Politeja” 2021, nr 5(74), s. 55-71.

³⁸ J. Sondel-Cedarmas, *Retroaktywna „defaszycacja faszyzmu”...*, s. 123.

³⁹ Zob. F. Focardi, *Nel cantiere della memoria...*, s. 95.

- Boezi F., *Così la Meloni ha evitato la scomparsa della destra italiana*, „Il Giornale” 2020, 26 VI, [online] <https://www.ilgiornale.it/news/cos-meloni-ha-evitato-scomparsa-destra-italiana-1872897.html>.
- Cattaruzza M., *L'Italia e il confine orientale. 1866-2006*, Bologna 2007.
- Chiarini R., *La Destra italiana. Il paradosso di un'identità illegittima*, „Storia contemporanea” 1991, vol. 185, s. 584-585.
- Cosa dice la legge contro l'apologia del fascismo*, „Il Post” 2017, 13 IX, [online] <https://www.ilpost.it/2017/09/13/camera-approvato-apologia-fascismo/>.
- De Felice R., *Mussolini il fascista*, vol. 1: *La conquista del potere 1921-1925*, Torino 1966.
- De Felice R., *Mussolini il fascista*, vol. 2: *L'organizzazione dello Stato fascista 1925-1929*, Torino 1968.
- De Felice R., *Mussolini il rivoluzionario 1883-1920*, Torino 1965.
- Del Boca A., *L'Africa nella coscienza degli italiani. Miti, memorie, errori, sconfitte*, Roma-Bari 1992.
- Del Boca A., *I gas di Mussolini. Il fascismo e la guerra d'Etiopia*, Roma 1996.
- Dominioni M., *Il sistema di occupazione politico-militare dell'Etiopia*, [w:] Istituto Romano per la storia d'Italia dal fascismo alla Resistenza, *Politiche di occupazione dell'Italia fascista*, Milano 2008.
- Polemica sul 25 aprile, Fratelli d'Italia: „Ricordiamo i caduti di tutte le guerre e del Covid, la canzone del Piave al posto di Bella ciao”*, „La Repubblica” 2020, 18 IV, [online] https://www.repubblica.it/politica/2020/04/18/news/fratelli_d_italia_sul_25_aprile_ricordiamo_i_caduti_di_tutte_le_guerre_e_del_covid_la_canzone_del_piave_al_posto_di_bella-254391375/.
- Filippi F., *Ma perché siamo ancora fascisti? Un conto rimasto aperto*, Torino 2020.
- Focardi F., *Il passato conteso. Transizione politica e guerra della memoria in Italia dalla crisi della prima Repubblica ad oggi*, [w:] F. Focardi, B. Groppo (red.), *L'Europa e le sue memorie. Politiche e culture del ricordo dopo il 1989*, Roma 2013.
- Focardi F., *Italy's Fascist Past. A Difficult Reckoning*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 2018, vol. 40, nr 3, s. 23-34, <https://doi.org/10.19195/2300-7249.40.3.4>.
- Focardi F., *Nel cantiere della memoria. Fascismo, Resistenza, Shoah, Foibe*, Roma 2020.
- Fornasari G., *Giustizia di transizione e diritto penale*, Torino 2013.
- Ginsborg P., *Berlusconi. Ambizioni patrimoniali in una democrazia mediatica*, Torino 2003.
- Ignazi P., *Extreme Right Parties in Western Europe*, Oxford 2003, <https://doi.org/10.1093/0198293259.001.0001>.
- Ignazi P., *Il polo escluso. Profilo storico del Movimento Sociale Italiano*, Bologna 1989.
- Ignazi P., *Postfascisti? Dal Movimento sociale italiano ad Alleanza Nazionale*, Bologna 1994.
- Ignazi P., *Qualcosa di nuovo, a destra. Dal declino di Berlusconi all'ascesa di Meloni*, „La Repubblica” 2020, 8 I, s. 34.
- Mantelli B., *Fascismus, Geschichte Italiens, Selbstverständnis der Republik. Kritische Anmerkungen zur jüngsten Debatte über die Beziehung von Geschichte und Gegenwart*, [w:] Ch. Dipper, R. Hudemann, J. Petersen (red.), *Faschismus und Faschismen im Vergleich. Wolfgang Schieder zum 60. Geburtstag*, Vierow bei Greifswald 1998.
- Mattioli A., *„Viva Mussolini!”. La guerra della memoria nell'Italia di Berlusconi, Bossi, Fini*, Milano 2011, <https://doi.org/10.30965/9783657769124>.

- Meloni (AN): „Mussolini come Castro” *E i giovani di Polo e Unione si dividono*, „Corriere della sera” 2008, 9 XII, [online] <https://www.pressreader.com/italy/corriere-della-sera/20061209/281930243491674>.
- Oliva G., „*Si ammazza troppo poco*”. *I crimini di guerra italiani 1940-1943*, Milano 2006.
- Palmer Domenico R., *Processo ai fascisti*, Milano, 1961.
- Parlato G., *Fascisti senza Mussolini. Le origini del neofascismo in Italia, 1943-1948*, Bologna 2006.
- Pavone C., *Alle origini della Repubblica. Scritti su fascismo, antifascismo e continuità dello Stato*, Torino 1995.
- Rebotti M., *Meloni cancella AN dal simbolo. „Non siamo più solo il partito della destra”. Ma resta la fiamma missina*, „Corriere della sera” 2017, 4 XII, [online] https://www.corriere.it/politica/cards/fiamma-disegno-almirante-nuovo-logo-fratelli-d-italia/via-an-piu-fiamma-simbolo-fratelli-d-italia_principale.shtml.
- Sadowski Z., *Spoleczeństwo posttotalitarne. Zarys problematyki rozwoju Polski w latach dwudziestych*, „Ekonomista. Czasopismo poświęcone nauce i potrzebom życia” 1990, s. 797-811.
- Sondel-Cedarmas J., „*Kłopotliwe dziedzictwo*” *Predappio. Konflikt pamięci a konstruowanie narracji europejskiego miasta*, „Politeja” 2021, nr 5(74), s. 55-71, <https://doi.org/10.12797/Politeja.18.2021.74.04>.
- Sondel-Cedarmas J., *Retroaktywna „defaszycyzacja faszycyzmu” w interpretacji Emilio Gentilego*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 2017, vol. 39, nr 1, s. 123-139, <https://doi.org/10.19195/2300-7249.39.1.7>.
- Soppressione del Partito nazionale fascista*, „Gazzetta Ufficiale” nr 108 z 5 sierpnia 1943 r.
- Tarchi M., *L’eredità del fascismo e la demolizione dell’avversario*, [w:] A. Ventrone (red.), *L’ossessione del nemico. Memorie divise nella storia della Repubblica*, Roma 2006.
- Tarchi M., *Esuli in patria. I fascisti nell’Italia repubblicana*, Parma 1995.
- Woller H., *I conti con il fascismo. L’epurazione in Italia 1943-1948*, Bologna 1997.

dr hab. Joanna SONDEL-CEDARMAS, prof. UJ – doktor habilitowana nauk społecznych w zakresie nauk o polityce. Jest pracownikiem naukowym w Instytucie Studiów Europejskich UJ, gdzie kieruje Zakładem Polityki i Kultury Krajów Śródziemnomorskich. Specjalizuje się w problematyce pamięci totalitaryzmów, ze szczególnym uwzględnieniem włoskiego faszycyzmu, a także współczesnych nacjonalizmów, populizmów i skrajnej prawicy w Europie.